

VARIA BOEKRECENSIE - Jorn Koelemaj

NAZI-DUISSLANDS RUIMTELIJKE AMBITIES

Niet alleen de enorme herstelbetalingen waar Duitsland na de Eerste Wereldoorlog in het Verdrag van Versailles tot werd veroordeeld zorgden voor toenemende frustratie bij de bevolking. Ook het feit dat Duitsland het grondgebied Elzas-Lotharingen weer moest afstaan aan Frankrijk leidde tot een algemeen gevoel van historisch-cultureel onrecht. Begin 20e eeuw werkten veel Europese geografen (de Duitse niet uitgezonderd) aan op nationalistische leest geschoeide, 'wetenschappelijke' theorieën die de koloniale expansiedrift van die tijd moesten legitimeren. In dat licht bezien is het dus niet zo verwonderlijk dat ook de in de jaren '30 opgekomen Nazi-partij regelmatig aanklopte bij de geografieafdelingen van Duitse universiteiten voor – zowel theoretische als praktische – ondersteuning om hun ruimtelijke plannen te rechtvaardigen alsmede vorm te geven.

Toch verliep deze samenwerking, zoals blijkt uit het boek *Hitler's Geographies*, niet altijd even vlekkeloos. Het bekende begrip *Lebensraum*, in 1901 ontwikkeld door Friedrich Ratzel, paste bijvoorbeeld in beeldend opzicht perfect bij de racistische ruimtelijke visie van nazi-kopstukken zoals Heinrich Himmler, maar zorgde inhoudelijk voor nogal wat frictie. Waar Ratzel namelijk de nadruk legde op het 'fysisch-determinisme', en dus de invloed van de fysieke omgeving op het karakter en de ontwikkeling van samenlevingen centraal stelde, concentreerde de Nazi-ideologie zich vooral op het alles overstijgende belang van superieure en inferieure raciale eigenschappen en -erfenissen. Om diezelfde reden botste ook Klaus Haushofer, die met zijn (op Ratzel gebaseerde) theorieën op het gebied van Geopolitik overigens graag een actieve bijdrage wilde leveren aan het Nazi-beleid, met de partijtop. Zeker nadat zijn vriend en vertrouweling Rudolf Hess na zijn ondoordachte vlucht naar Schotland tot persona non grata werd verklaard door Hitler, verdween zijn eerdere relatieve populariteit razendsnel. Dit leidde zelfs tot een gevangenschap in Dachau van acht maanden. Toen hij na afloop van de oorlog door de Amerikanen ondervraagd en verdacht werd van actieve betrokkenheid bij het Naziregime, maakte de gedesillusioneerde geograaf, samen met zijn vrouw, een einde aan zijn leven.

Het boek, dat geëditteerd is door politiek-economisch geograaf Paolo Giaccaria en cultureel geograaf Claudio Minca, bestaat uit een verzameling van 17 papers, opgedeeld in twee delen, elk bestaand uit twee secties. Hierin wordt de 'ruimtelijkheid' van het Derde Rijk zowel in fysiek als cognitief opzicht geanalyseerd. Een breed scala aan onderwerpen wordt hierbij besproken: denk aan de strategisch gekozen locaties van de vernietigingskampen en de Joodse getto's in steden als Krakau en Boedapest, maar ook aan hoe imaginaire geografische metaforen werden gebruikt voor propagandadoeleinden. De geografische focus van de meeste hoofdstukken ligt duidelijk op Oost-Europa, en meer specifiek op het grensgebied met Polen. Voor dit gebied, dat volgens de Nazi-

historisch gezien een Duits karakter had, werd het (overigens nooit echt gerealiseerde) Generalplan Ost opgesteld: wat het boek vooral aantoont is dat ook de Nazi's onderling behoorlijk van mening verschilden over de te hanteren strategie daarbij (bv. de lokale bevolking Germaniseren of niet?).

In 'sectie 2', waarschijnlijk het meest interessante gedeelte van het boek voor AGORA-lezers, wordt de actieve betrokkenheid van de beroemde geograaf Walter Christaller bij dit plan geschetst. Zijn centrale plaatsentheorie, die ook vandaag de dag nog steeds populair is onder ruimtelijke wetenschappers (zie artikel Van Meeteren in AGORA 2016-4), sprak Himmler en consorten zeer aan. Christallers ideeën waren enerzijds namelijk modernistisch en kwantitatief (en dus wetenschappelijk!), terwijl er anderzijds ruim

aandacht was voor de kleinschalige, dorpsleefomgeving ('Volksgemeinschaft'). Het geannexeerde gebied in West-Polen, door de Duitsers Wartheland genoemd, moest op Christalleriaanse wijze worden ingericht. Dat dit in de praktijk nog niet zo eenvoudig bleek te zijn, mag geen wonder heten (je bouwt immers niet zomaar een Düsseldorf of Keulen als nieuwe 'centrale plaats' in Opper-Silezië).

Überhaupt waren grote steden in de conservatieve nazi-ideologie overigens niet zo populair, onder andere vanwege het 'kosmopolitische gevaar'. Om die reden werd partij-ideoloog en gelegenheidsstedenbouwkundige Gottfried Feder, wiens tekeningen ook de kaft van het boek sieren, gevraagd om de ideaaltypische 'middelgrote steden' uit Christallers model ruimtelijk in te richten. Hierbij baseerde hij zich vooral het toentertijd populaire concept van de tuinstad.

Het tweede deel van het boek, waarin de Holocaust meer centraal wordt gesteld, is zowel wat grimmiger als wat zweveriger. Dat laatste geldt vooral voor de laatste paar hoofdstukken, die allen door historici geschreven zijn en vooral de nadruk leggen op het beleven, herdenken en afbeelden van betekenisvolle plaatsen. In dat opzicht gaat het boek, zeker vanuit het oogpunt van de sociaal geograaf, een beetje als een nachtkaars uit. Daarnaast wordt er in het boek met geen woord gerept over de sociaal-ruimtelijke Nazistische kijk op Nederland of België. Desalniettemin is *Hitler's Geographies* absoluut een aanrader voor eenieder met een bovengemiddelde interesse voor de geschiedenis van geografie als vakgebied in het algemeen, en de invloed ervan op de 'utopische' ruimtelijke ambities van Nazi-Duitsland in het bijzonder.

Literatuurselectie

Giaccaria, P. & Minca, C. (2016) *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*. The University of Chicago Press: Chicago & Londen.

Jorn Koelemaj (Jorn.Koelemaj@Ugent.be) is als assistent en doctoraatsstudent verbonden aan de vakgroep Geografie van de Universiteit Gent, en maakt deel uit van de hoofdredactie van AGORA.